

УДК 821.091:[7.04:172.1(=161.2:=162.1)]:070(44-25)»19»

Нахлік О. С.

ЛЮДИНА-ІНТЕЛЕКТУАЛ-ГРОМАДЯНИН У ТРАКТУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА СТОРІНКАХ «КУЛЬТУРИ» Є. ГЕДРОЙЦЯ

Анотація. У статті висвітлено точки зору, міркування та дискусії українських й польських емігрантів з середовища згуртованого довкола паризького часопису "Культура" Єжи Гедройця про складну екзистенцію людини-інтелектуала(митця)-громадянина в радянському тоталітарному суспільстві, деформацію літератури (ширше – культури) до засобу пропаганди ідеології, втрату цілими народами духовних і ціннісних орієнтирів.

Ключові слова: тоталітаризм, людина, митець, література.

Інформація про автора: Нахлік Олеся Степанівна, кандидат філологічних наук, Львівський національний університет ім. І. Франка.

Електронна адреса: sliderua@ukr.net

Nakhlik O.

MAN-CITIZEN-INTELLECTUAL IN THE INTERPRETATION OF UKRAINIAN AND POLISH EMIGRATION ON THE PAGES OF "CULTURE" BY J. GIEDROYC

Abstract. The article is devoted to the elucidation of the points of view, considerations and discussions of Ukrainian and Polish emigrants from the circles united around the Parisian magazine "Culture" by J. Giedroyc on the deformation of a human-intellectual-citizen in the Soviet totalitarian society. Immediately after its foundation, the well-known Polish emigration magazine "Culture" designated his pages as a place for the intellectual meetings of the authors describing the essence of Soviet totalitarianism, the importance of exposing illusions about the absence of the threat of sovietism to the countries of Western Europe, realizing that communism is in the same degree dangerous for European culture, as there was dangerous German Nazism before. First of all Polish and later Ukrainian intellectuals (writers, historians, publicists, journalists) focused their attention on reflections on the deformation of the human-intellectual-citizen in the totalitarian world. Articles by J. Ławrinenko, Julian Kardosz (E. Małaniuk), J. Szezech-Szewelow, Cz. Miłosz, G. Herling-Grudziński, J. Czapski and many other dissidents living in Western democracies, hold the necessary distance to look carefully at the methods of the Soviet repressive system and the effects of total propaganda. The research material consists of the texts of these authors from the post-war decade. Despite the fact that this is a relatively short moment in the decades-long dominance of the Soviet regime in a large part of European territories, even it reveals the scale of crimes committed against a man forced to live in the Soviet regime in the countries behind the Iron Curtain. Published in "Culture" texts belonging to various literary and non-literary genres show us the essence of totalitarianism existing in the homelands of their authors – it is total power over every citizen, manifesting from physical destruction (unjustified arrests, abductions, exiles to camps, shootings) to the spiritual humiliation by torture with the atmosphere of fear, terror, informing, uncertainty, indoctrination. The level of merciless means of maintaining this total power in Poland was somewhat weaker in comparison to Ukraine, but at the same time did not change its basic striving to suppress and eliminate any individual or collective opposition of the communist ideology. That is why it is particularly important to consider points of view, meditation and discussion of the Polish and Ukrainian perspectives on Soviet totalitarianism, its ideology, which has entered all aspects of human existence.

Key words: totalitarianism, man, artist, literature.

Information about author: Nakhlik Olesya, PhD, Ivan Franko National University of Lviv.

E-mail: sliderua@ukr.net

Nachlik O.

CZŁOWIEK-OBYWATEL-INTELEKTUALISTA W UJĘCIU UKRAIŃSKIEJ I POLSKIEJ EMIGRACJI NA ŁAMACH "KULTURY" J. GIEDROYCIA

Streszczenie. Od razu po swoim założeniu znany polski miesięcznik emigracyjny "Kultura" jednym z kierunków swojej działalności wyznaczył intelektualne spotkania na swoich stronach autorów piszących o istocie sowieckiego totalitaryzmu, ważności obnażenia iluzji o nieobecności zagrożenia sowiectwem krajom Europy Zachodniej, uświadomienia, że komunizm jest w takim sa-

mym stopniu niebezpieczny dla kultury europejskiej, jak wcześniej niebezpieczny był niemiecki nazizm. Przede wszystkim polscy, a nieco później ukraińscy intelektualisci (pisarze, historycy, publicyści, dziennikarze, eseisci) skupiali swoją uwagę na rozmyślaniach o deformacji człowieka-intelektualisty-obywatela w totalitarnym świecie demoludów. Artykuły J. Ławrinenki, Juliana Kardosza (E. Małaniuka), J. Szerecha-Szewelowa, Cz. Miłosza, G. Herlinga-Grudzińskiego, J. Czapskiego oraz wielu innych dysydentów mieszkających w demokracjach zachodnich, mieszczą niezbędną dystans, żeby dokładnie przyjrzeć się sposobom radzieckiego systemu represyjnego oraz skutkom totalnej propagandy. Materiałem badawczym zostały teksty wymienionych autorów z okresu powojennego dziesięciolecia. Mimo iż jest to dość krótki moment w kilkudziesięcioletniej dominacji reżimu radzieckiego na dużej części terenów europejskich, nawet już on uwidacznia skalę zbrodni dokonanych nad człowiekiem zmuszonym do bycia w krajach za żelazną kurtyną. Opublikowane w "Kulturze" teksty należące do różnych gatunków literackich i pozaliterackich ukazują istotę totalitaryzmu istniejącego na terenach ojczyzn ich autorów – jest to totalna władza nad każdym obywatelem, mająca przejawy od zniszczenia fizycznego (nieuzasadnionych aresztów, znęcań, zesłań do łagrów, rozstrzałów) do duchowego upokorzenia przez tortury atmosferą strachu, przerażenia, donosicielstwa, niepewności, indoktrynacji. Poziom bezlitości środków utrzymania tej totalnej władzy w Polsce był w porównaniu z Ukrainą do pewnego stopnia słabszy, jednak przy tym nie zmieniał swego podstawowego dążenia do stłumienia i likwidacji jakiegokolwiek indywidualnego lub zespołowego sprzeciwu ideologii komunistycznej. Dlatego właśnie szczególnie ważnym jest rozpatrzenie punktów widzenia, rozmyślań oraz dyskusji z polskiej a ukraińskiej perspektywy nad sowieckim totalitaryzmem, jego ideologią, która wkraczała do wszystkich aspektów ludzkiej egzystencji.

Słowa kluczowe: totalitaryzm, człowiek, artysta, literatura.

Nota o autorze: Nachlik Ołesia, doktor (PhD), Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.

E-mail: sliderua@ukr.net

*Ми ще ніколи не були собою,
Не підіймали стяга на морях,
Ні по чужих невиданих краях,
Де квіти квітнуть барвою новою.
Ми без'язики, безіменні ми – німа вода
холодного свічада,
Слизький туман. Ми привидів громада,
Що непомітно ходить між людьми.
М. Рильський*

Осмилення та детальний аналіз у спогадах, статтях, дискусіях, художніх текстах механізмів усунення в радянській людині усього людського стали одними з найчастіше обговорюваних проблем польськими та українськими емігрантами на сторінках часопису "Культура" Єжи Гедройця впродовж усієї історії його існування. Однак, попри велику кількість цікавого та маловідомого для українських дослідників матеріалу, у вітчизняному літературознавстві на сьогодні існують лише поодинокі статті О. Астаф'єва, О. Морозової, О. Охріменко, Ю. Поліковської та дисертаційне дослідження О. Вознюк, які почасти торкаються означеної проблематики. Сучасний період розвитку української інтелектуальної думки характеризує активізація роздумів над тоталітаризмом як певним способом мислення, існування, спокуси меншої відповідальності та шляхами подолання постколоніальних травм, що уможливує лише прискіпливий погляд на власне минуле. Процес вихолощення радянською тоталітарною машиною усього, що є основою людської сут-

ності окремої людини, а сукупно становить фундамент існування здорового суспільства – гідності, чесності, відповідальності, вражає своїми масштабами і наслідками, які, без сумніву, й досі гостро відчутні на пострадянських теренах. Отож, зважаючи на актуальність відновлення спотвореної радянським режимом історичної пам'яті та відсутність ґрунтовних досліджень цієї проблематики, метою розвідки став аналіз добірки текстів, опублікованих впродовж першого десятиліття існування часопису "Культура", які оприявнюють трактування буття радянської людини тими, кого в більшій чи меншій мірі торкнулась радянська репресивна машина та пропаганда в 1930-х рр., які після еміграції за "залізну завісу", а згодом розвінчання у радянських республіках культу Сталіна, отримали змогу переглянути, розширити або ж підтвердити власні розмісли і висновки.

Процитований як епіграф вірш під назвою "Ми без'язики, безіменні ми" Максима Рильського зі збірки "Гомін і відгомін", що вийшла друком у радянському державному видавництві 1929 р., згодом не увійшов до київського десятитомника його творчості. Адже, якщо ще партійна цензура і критика 1920-х рр. сприймали його як бадьору оду народному післяреволюційному відродженню після багаторічного царського гніту, то пізніші цензори, безумовно, відчували у ньому закодований зміст – передчуття або ж навіть гірке констатування продовження знищення людської сутності тих, хто опинився у жорнах тоталітарного радянського режиму. Способи цього знищення

були різними – від фізичного вбивства до духової смерті. Різним був також шлях, який довелося пройти кожному, хто пережив/не пережив, а відтак зрадив/зламався, повірив або ж вдав, що повірив, відкинув/вистояв впродовж не одного десятиліття у цій боротьбі з багатоліким тоталітарним монстром. Максимальну абсурдність збудованого радянською системою світу найбільш вдало, на наш погляд, ілюструють опубліковані “Культурою” (№ 7 за 1948 р.) спогади Юзефа Чапського, промовисто названі “За слово”, де він переказує історію одного з в’язнів советського табору. Щоранку на світанку, в лютий мороз, виголоднілі вони йшли, щоб рубати дерево. Йшли шеренгою, втоптаню в снігу стежиною. Керуючий ними червоноармієць перед вирушенням колони повертався до довгого ряду в’язнів і голосно промовляв: “Крок вправо, крок вліво – куля в лоба, а тепер – співайте. І тоді, – пише Чапський, – шеренга в’язнів знову вкотре мусила співати ту ж пісню, яку я сам тисячі разів чув у хриплого табірному радіо: *Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек!*”¹ [4, с. 9]. Отож, йшлося не лише про відбування покарання шляхом фізичних знущань, але й про тотальну індоктринацію, здійснювану навіть з тими, хто навряд чи повертався з сибірських снігів. “Згадується мені, – писав далі Чапський, – глухе село в советській Мордовії, де в хатах не було чоловіків, лише самі жінки й діти. На запитання, де чоловіки, батьки, мені відповідали, що “їх забрали”, а коли ж хтось питав “за що”, матері чи дружини відповідали стиха “за слово”. Залишаючи Советську Росію я отримав почуття недихаючої, стиснутої атмосфери не тому, що там померли з голоду чи були закатовані дуже близькі мені люди, що загинули там сотні тисяч земляків, а тому, що це була країна *мовчанки*” [4, с. 9]. Ці спогади польський інтелектуал наводить у контексті розмислів над текстом відомого польського прозаїка Анджея Бобковського “Прощання” (“*Przeżwanie*”) опублікованим на сторінках часопису Є. Гедройця дещо раніше. У ньому Бобковський з гіркотою вказує на нікчемність Заходу, фальш і поверховість, які ховаються за гордим фасадом понять “цивілізація Заходу” і “християнська цивілізація”. На що Чапський іронічно зауважує, що якщо б автор цього есею захотів видати подібний за змістом, однак з критикою радянської системи в країні “щасливого Радянського Союзу, то ще перед його

публікацією, помандрував би як “злісний фашист” дуже далеко... за “слово” [4, с. 9]. Натомість, слушно додає він, принциповою відмінністю Заходу є усвідомлення необхідності критичних суджень, скерованих супроти себе, готовність до дискусії і прийняття інших точок зору. У Радянському Союзі ж лише монолітна пропаганда могла бути запорукою тривалого існування системи. При цьому відбувалася примітивізація духового життя людини, ба навіть – культивування такого примітивізму шляхом “усунення з мистецтва і духової діяльності взагалі усіх проблем за винятком рецептів на конкретну поведінку на сьогодні і можливо на завтра (не завжди)” [16, с. 18] стверджує Юрій Шерех у статті “Захід є Заходом, а Схід є Сходом” (№ 11 за 1953 р.). У різних частинах СРСР її було проведено у різні періоди. В Україні цей процес закінчився приблизно у 1933 р., а головним його методом було “фізичне знищення духових вершин народу” [16, с. 18]. Докладний опис з довоєнного життя на східних теренах Радянської України, аналіз літературного життя Харкова й фальсифікованих процесів проти української інтелігенції, знаходимо у статті-спогадах “У залізного персні” (№5 за 1950 р.) Миколи Глобенка, який дописував до “Культури” під псевдонімом М. Слобожанин. Авторіві статті вдалося влучно передати паралельне існування двох “реальностей” – з одного боку світ тих, хто як глядач чи слухач радіотрансляції споглядав “дійство”, яким був судовий процес над “ворогами народу”, і світом “звинувачених” у “буржуазному націоналізмі”, тих, кого змушували зізнаватись навіть “не у діях, а в розмовах, думках, мріях...” [14, с. 34], чие кожне слово на фоні розмов про масштабне “розкуркулення” набиало трагічного звучання. Продовженням розмислів над українським інтелектуальним життям була стаття Шереха (№ 1, за 1951) про Харків, а власне – кілька Харківів: Харків Квітки-Основ’яненка, зрусифікований Харків, третій Харків як столицю УНР, місто Хвильового і Вапліте, театру Л. Курбаса, осередку відродження української інтелектуальної думки та культури. І зрештою – про закатований Харків. Один вирок йому було винесений публічно – перенесенням столиці до Києва, а інший реалізований тихцем вночі – знищенням могил Блакитного, Скрипника, Хвильового: “Третій Харків з такою пристрасстю і чуттєвістю, з такою силою і так по-людськи, так гордо і лірично оспіваний Хвильовим, був по-

¹ Тут і далі переклад цитат з польської мови авторки статті.

хований. Без некрологів, без надмогильних промов. Серед могильної мовчанки, серед гекатомб замучених, розстріляних, виморених голодом” [15, с. 14]. Цей змальований Харків був, без сумніву, образом не лише окремого міста з трагічною долею, а образом усієї тогочасної України. А хто залишився? – ставить риторичне запитання Шерех, адже всіх розстріляти неможливо. Залишились свідомі бунтівники чи лише стадо слухняних громадян нового режиму? Український дослідник стверджує, що у 1940-х рр. вже виросло ціле покоління молоді, яке є самітниками, не ставить запитань собі і боїться запитань від інших. Покоління, яке виросло в тотальній нестачі щирості, а тому, рятуючись, втікає у шаблон: “Слимакоподібне духовне життя і механізування суспільного життя витворили заміники почуттів. Однак з цього народжується почуття фальші. За гарними й абсолютно скомпрометованими словами про чистоту, любов і дружбу ховається пустка, ховається жорстокість, казарми і бруд. Так з’являється *нігілізм* советської молоді” [15, с. 10]. На той-таки цілковитий нігілізм, однак у мистецькому житті, звертає увагу Чеслав Мілош – польський письменник, автор відомого дослідження “Поневоленний розум” про колабораціонізм інтелектуалів з тоталітарним режимом. У роздумах (№ 6 за 1951 р.) він переконує у неможливості співіснування поезії й діалектики, позаяк визнання особливої ролі мистецтва “загрозувало б системі абсолютним переворотом. Зображення у мистецтві явищ так, як їх бачиш, а не так, як їх слід зобразити, знищило би цілий ряд інститутів, схованих за димовою завісою” [12, с. 37]. Під “димовою завісою” польський інтелектуал має на увазі величезну кількість віршів, фільмів, романів тощо, які з позиції діалектики оспівують розмах будівництва й роботи шахт, фабрик Сибіру як важливих складових перемоги революції. Ці позірно естетичні проблеми пов’язані з долями мільйонів людей, адже мистецтво стає тією “димовою завісою”, що приховує гігантську працю за допомогою найжорстокіших методів: “Мистецький *нігілізм* починається з того, що художнику забороняють намалювати дерево, бо яка мета малювання дерева? Схоплення на полотні форм і кольорів матерії? Цього замало. Натомість він може намалювати ідеальне дерево і назвати картину “Яблуна Мічуріна”. Кінцевою зупинкою *нігілізму* є людина позбавлена конкретності, людина “декларативна” [12, с. 37]. Висновок Мілоша у певний спосіб допо-

внює Шерех вважаючи, однак, що якраз суть системи СРСР, яка полягає “у відсутності індивідуального підходу, на трактуванні усіх механічним способом, як істот, позбавлених індивідуальності” [15, 5] стане безпосередньою причиною її розпаду. Попри те, що дарма шукати в душі советської людини складних моральних проблем, помилково теж вважати, що вони їй взагалі чужі й невластиві. Йдеться про притаманну людині ієрархію потреб, з огляду на яку не можна говорити про відсутність в СРСР моралі, а слід розуміти, що вона там існує “більше як рефлекс і інстинкт, аніж як проблема” [16, с. 22-23].

Про роль поетів у суспільному житті, доцільність висловлення ними своєї громадянської позиції, на сторінках “Культури” розгорілась окрема дискусія. Юзеф Лободовський у статті “Цього разу захищаючи поетів” (№ 12 за 1951 р.) полемізує з Вітольдом Гомбровичем (есеї “Проти поетів”) та публіцистом Каролем Збишевським, який стверджував, що “поети на цю суперечку ліків не знайдуть” [8, с. 112] (про польсько-українські справи) і доводив неприпустимість втручання поетів у політичні справи. За словами Лободовського, “Перший (Збишевський – О. Н.) не має наміру нищити поетів, навпаки – дуже їх цінує, однак прагне прив’язати їх на ліричній галявині: нехай пасуться на квітках і не втручаються в серйозні речі, *exemplum* політика; другий (Гомбрович – О. Н.) переконує в органічній нездатності поетів вийти поза зачароване коло самозахоплення і категорично пророкує, що “ніщо ніколи в них не зміниться” [8, с. 118]. До ствердження, що власне поети, попри скептицизм деяких критиків, впливали на реальність, оскільки мали чітке історичне бачення, Лободовський додає важливе міркування щодо неможливості існування поезії у діалектичному матеріалізмі, в якому вона “душиться й вмирає” [8, с. 119]. У відкритому листі (№ 11 за 1951 р.) Мілош підтримує натомість позицію Гомбровича, однак наводить кілька додаткових зауваг. Одним з особливо важливих у контексті роздумів щодо слушності аполітичності справжньої поезії, на яку не звернув уваги Гомбрович, є мілошеве твердження про ситуацію з поезією в Польщі та культурах інших народних республік: “На жаль, у Польщі дитина була вилита разом з купіллю, тобто ця нова мова поезії була вжита не для спілкування “людини з людиною”, а для спілкування “держави з людиною”, досить одностороннього порозуміння” [13, с. 123] – вказує він.

Децо раніше Мілош вже докладно осмислював роль інтелектуала в ПНР як блазня крізь призму пояснення власного життєвого вибору у відомому “Ні”, яке відкривало № 5 “Культури” за 1951 р. У ньому письменник вказує, що добробут письменників у країнах “народної демократії” виникає з розуміння владою того, що *слово* володіє винятковою потугою і теж може бути “хлібом”. Митці ж позбавлені будь-якої можливості ословлювання власної думки, натомість повинні “одягнути у слово” пропаганду. Звідси, вживання щодо них формулювань на кшталт “він нічого не розуміє”, “він вчиться”, “він має поступ”, отже головною функцією митця (ширше – інтелектуала) є не думати, а – зрозуміти [10, с. 5]. Зміст твору є даний і перевірений кількома рівнями цензури, отожд його авторові можна замислюватись лише над формою твору, а читачам над письменницькою вправністю автора. Під його пером країна мусить змінюватись в місце найдосконалішої етики, найбільш розвинутої техніки й науки, найчудовішої літератури, найповнішої свободи. У цьому процесі поза тими, кого Мілош називає “симпатичними циніками, що розглядають літературу як будь-яке інше ремесло” [10, с. 10], решта страждає від роздвоєння, яке можна подолати лише в ім’я чогось, шляхом віри у побудову кращого майбутнього людства з неминучими жертвами. У такий спосіб поступово формується життєва позиція, коли ти “нарікаєш, що він є Катом Росії і його руки облиті кров’ю мільйонів невинних істот? Проте пишеш оду на Його честь, бо знаєш, що Він потрібний, бо знаєш, що Його культ необхідний для реалізації великої мети. І так має бути” [10, 11]. Однак найгірше, на думку Мілоша, що цій омані піддалися люди Заходу, які підтримують ілюзії про необхідність “інституту рабства, брехні і страху – на перехідному етапі, що має тривати п’ятдесят чи сто років, після якого розпочнеться другий перехідний етап, а після нього – третій – і постійно в ім’я возведення Великої Споруди” [10, с. 13].

Спостереження польського письменника підтвердив британський письменник, філософ, член парламенту Сполученого Королівства Ауберон Герберт, описавши на сторінках “Культури” (№ 2 за 1956 р.) враження від перебування в ПНР. Він вказує на кардинальну помилку еміграції, котра трактує поляків виключно як борців з радянською системою, оскільки є ті, хто працює на советський режим, і ті, хто перебуває в мовчазній і гідній опозиції до режиму. Однак, поміж

тими крайніми позиціями складно окреслити, хто співпрацює з окупантом, а хто ні. Саме тому, переконує Герберт, “у Польщі дуже розповсюджене невизначене почуття провини, огида до своєї власної позиції, продиктованої, щоправда, життєвою необхідністю, але котра суперечить наявному майже в кожному полякові уявленню про героїзм і гідність. Тому вони настільки різному коментують ці випадки, в яких хтось посправжньому проявляє відвагу і бунтує супроти щоденного насильства. Добрим прикладом тут є Мілош” [5, с. 128-129]. Додаймо, що відстоювання своїх поглядів Мілош продовжить у відкритому листі до Антонія Слонімського (№ 12 за 1951 р.), визначаючи власну програму дій – “позбутись того поділу поміж думкою і дією, який є у вас всіх у Варшаві. <...> Моя програма – це не політична діяльність. *Нехай те, що повинне бути висловлене буде висловлене* – цього вистарчить мені як програми” [9, с. 86]. Тут варто навести подібні приклади життєвих доль української інтелігентів, про які писав у “Культурі” (№ 15 за 1949 р.) Євген Маланюк під псевдонімом Юліан Кардош, коли “професор М. з Києва вже три роки перебуває в стані “сп’яніння від свободи”: можна, що хочеш писати, що хочеш робити, можна *думати* вголос без остраху... Тож незважаючи на те, що він живе в одній кімнаті з чотирма родинами, з ранку до вечора він одержимий справжнім безумством наукової й організаційної роботи” [7, с. 20]. У тій-таки статті про ментальні відмінності емігрантів зі східних та західних теренів України внаслідок тотального знищення радянською системою національного “Я” Маланюк, за словами української дослідниці Ольги Вознюк, “проаналізував ситуацію українця, який був поділений на Іншого й Свого в межах власного етносу – <...>, також критично оцінив зміни, які відбувалися з українцями на терені радянської України, де Свій мав стати Чужим, щоб вижити” [1, с. 95]. Попри цей процес знищення української національної свідомості, літератор переконує, що все ж “існують певні межі, які не може подолати навіть настільки досконалий механізм, як налаштований на знищення людської індивідуальності державний советський механізм” [7, с. 21], а відтак стверджує “О, не все було знищено в людині советською машиною вбивства душі під час довгих років перебування в советських фабриках смерті! Деформовано до певної міри розум, викривлено

логіку, прищеплено певні комплекси й забобони, врешті – і це найболісніше – затемнено національну-історичну пам'ять, але національна і людська особистість, хоч би й травмована й зменшена, хоч би й стиснена до мінімуму, залишилась у своїй субстанції живою й здатною до розвитку, подібно як найменший кристалик зберігає здатність до розростання у відповідних умовах” [7, с. 21]. Підтвердженням висновків Маланюка є надрукований у “Культурі” десятьма роками пізніше (№ 3 за 1959 р.) відомий есей Юрія Лавріненка “Література межової ситуації”. У спробі показати чотири типи суспільної поведінки чотирьох відомих у Радянському Союзі письменників, за якими стоять сотні інших письменників і тисячі інших інтелектуалів у ситуації всеохопної катастрофи “пожежі й руїни цілої будови людського суспільства, нації, людини взагалі. Пожежі серед глухої ночі, коли ніхто в ближчих і дальших краях не почує останнього сигналу “SOS” [3, с. 377], український інтелектуал зосередив увагу власне на “чотирьох типах останніх рішень” [3, с. 395] відомих українських літераторів як дискусію з висловленими у “Поневоленому розумі” тезами Мілоша. Пригадуючи прочитані у 1945 чи 1946 р. в польському часописі “Білий орел” (“Biały orzeł”) спогади Ришарда Враги про його перебування в Україні наприкінці 1920-х рр. і захоплення від переглянутої у театрі “Березіль” п'єси Миколи Куліша “Народний Малахій” як потужного контрудару, якого бракує поневоленій більшовизмом польській культурі, Лавріненко писав: “Я не міг тоді повірити такому песимізму. Мені здавалося, Врага недооцінює духових можливостей і сил польської людини. Але ось 1953 р. виходить книжка Чеслава Мілоша “Zniewolony umysł”. Вразила вона мене таким місцем про письменників і мистців в окупованій Польщі: “Не належить дуже дивуватися, коли письменник чи маляр сумнівається в доцільності опору. Якби мав певність, що твір його, виконаний всупереч офіційно встановленій лінії, має тривалу вартість – зважився б напевне і не журився б про друк чи участь у виставках.... Вважає одначе, що такий твір був би мистецьки слабкий – в чому не помиляється занадто (с. 27)” [3, с. 380-381]. Натомість, за словами українського емігранта, “як свідчить досвід письменників кожної із республік Радянського Союзу, таке твердження Мілоша здається надто парадоксальним, позаяк у всіх національних лі-

тературах СРСР за сорок років диктатури більшовизму справжня мистецькість і опозиційність стали майже синонімами. Винятки трапляються, але вони підтверджують загальне правило” [3, с. 381]. Власне, в особисто-життєвому досвіді, внаслідок різної історичної дійсності польського та українського емігрантів, полягає основна причина розбіжностей у трактуванні ними тоталітарного комуністичного режиму. Безумовно, Мілош до певної міри усвідомлював те, що відбувається з мистецьким середовищем у Радянському Союзі. До прикладу, у розмові з Анджеєм Вінцензом, він висловлював враження від зустрічі невдовзі після війни з “морально зламанним письменником радянської України – Максимом Рильським, що приїхав до Польщі з доповіддю і виглядав як людина, якій розчавили обличчя” [17, с. 107]. Трагічним життєвим й творчим долям українських митців Вінценз присвятив статтю “Нова література в Україні” (№ 5 за 1965 р.), у якій доводив, що сталінізм в Україні можна порівняти радше з гітлерівською окупацією Польщі, за умови, що ця окупація тривала б щонайменше 25 років: “<...>, як відомо, НКВС вирізнявся набагато більшою витонченістю, ніж гестапо, й тому, наприклад, трьом-чотирьом найвидатнішим українським письменникам подарували життя (зокрема Рильському, Тичині, Бажанові), як своєрідне алібі, яке доводило, що українська советська література таки існує. Безперечно, урятовані письменники мусили відкупитись одами Сталінові, соціалістичному будівництву тощо, а передовсім, і це, мабуть, ще гірше – відмовою від будь-якого творчого індивідуалізму й переходом на стиль соцреалістичного трафарету, внаслідок чого більшість творів, написаних після 1930 року, читати майже неможливо” [17, с. 107]. Однак попри це позірне знання ситуації українських інтелектуалів навряд чи Мілош міг бодай уявити масштаби національної трагедії, якою став для українців Голодомор 1932–1933 рр., той, який Лавріненко називає “другою катастрофою”, коли “підпали плановому знищенню не тільки сформовані віками національно-культурні суспільства, а й сама субстанція людини, як сфери духової” [3, с. 382]. Зауважмо, що перекладачем тексту Лавріненка польською мовою став Густав Герлінг-Грудзінський, який на власному життєвому досвіді як в'язень ГУЛАГУ в Єрцево під Архангельськом впродовж 1940–42 рр. відчув вміння радянської тоталітарної системи “переконувати” інакомислячих. Згодом його спогади про дво-

річне перебування у радянському таборі примусової праці вийшли друком спершу в англійському перекладі під назвою "A World Apart: a Memoir of the Gulag", а 1953 р. у Лондоні польською мовою як "Inny świat. Zapiski sowieckie" ("Інший світ. Советські записки"). У коментарі перекладача, який уміщено після есею Лавріненка, Герлінг-Ґрудзінський зауважує, що "обмежений описом функціонування Кетмену, "Поневолений розум" повинен би був радше називатись "Поневолене слово" і з такою назвою досить чітко відповідав би реальності" [6, с. 17], а замість докладного опису "проблематичної, хоч без сумніву ефектної" концепції Нової Віри, Мілошеві слід було "проаналізувати взаємозв'язок конкретних обставин (історичних, політичних, психологічних і особистих), котрі допровадили польських інтелектуалів до впокорення перед вироками Історії і прийняття нової реальності" [6, с. 18]. Натомість, Лавріненко основний закид польському письменнику висловлює в одному з листів до Гедройця і стосується він оминання увагою у "Поневоленому розумі" "народження в польському суспільстві НОВОГО типу людини чи "суспільної ментальності" (головно з-посеред молоді), якого Мілош відчував недостатньо і який заскочив багатьох у Польщі і поза нею. Але я боюся пускатися в цю маловідому мені в своїх конкретних обрисах справу" [2, с. 635]. Сам польський літератор також відреагував на публікацію есею Лавріненка у наступному числі "Культури" (№ 4/138). У тексті-відповіді Мілош одразу ж застеріг від проведення аналогій поміж Україною 1931-36 рр. та Польщею після 1945 р. і закликав до глибшого аналізу інтелектуальної поведінки польських й українських літераторів із залученням ширшого історичного контексту.

Переломним у процесі співіснування польських інтелектуалів з радянською репресивною системою для автора табірних спогадів став 1956 р. і відповідь тут слід формулювати до запитання – чого *не* відбулось? На переконання Герлінг-Ґрудзінського, "не впала Нова Віра з тієї простої причини, що в такій формі, як її описано у "Поневоленому розумі", вона майже ніколи не існувала. Однак закінчилися або щонайменше були зредуковані до необхідного мінімуму різні форми акторства і Кетману. <...> Після смерті Сталіна ситуація була розблокована і хоча нікому не вдасться передбачити як далі розвиватиметься ситуація, сам факт, що події відбуваються інакше, аніж до цього часу, дозволяє підняти голову "ворогу ладу,

людині" і заохочує до великої відваги" [6, с. 20]. З сьогоднішньої часової перспективи знаємо, що, на жаль, буття в "межових ситуаціях" і народження "наново в обіймах смерті" [3, с. 397] для українських і польських *людей-інтелектуалів-громадян* триватиме ще наступних кілька десятиліть. Однак знаємо й те, що вони таки встоять, щоб наприкінці 1980-х-початку 1990-х років перетворитись на потугу й бунт як народження нової сили, яка будуватиме на попелищі зруйнованої імперії історії нових державних утворень, де однією з головних цінностей буде фізична й духовна свобода особистості, з обов'язковим діалогом про травматичний досвід ХХ століття, щоб у жодному разі "не залишати катам монополію на розмови про їхніх жертв" [11, с. 154].

Матеріалом дослідження у розвідці були статті післявоєнного десятиліття, тобто з періоду 1948-1959 рр. Це лише невеликий відрізок часу, який охоплює кінець сталінізму та початок хрущовської "відлиги", однак навіть він чітко оприявнює масштаби злочинів радянської репресивної машини супроти *людини-громадянина-інтелектуала*. Статті українців Ю. Лавріненка, Юліана Кардоша (Є. Маланюка), Ю. Шереха-Шевельова та поляків Ч. Мілоша, Г. Герлінг-Ґрудзінського, Ю. Чапського і багатьох інших подібно висвітлюють суть тоталітаризму Країни Рад – це тотальна влада над кожним громадянином, яка проявлялась у широкому спектрі дій – від фізичного знищення (безпідставних арештів, катувань, заслань, розстрілів) до духового упокорення через тортури атмосферою жаху, непевності, індоктринації. Рівень нещадності засобів утримання цієї тотальної влади у Польщі був до певної міри слабшим, але при цьому не міняв запрограмованості на придушення і згодом ліквідацію будь-якого індивідуального чи колективного спротиву "єдино правильній" комуністичній ідеології.

Безумовно, зважаючи на незмінно активне функціонування польського літературно-політичного часопису "Культура" від 1947 й до 2000 рр., а також його плідну й довготривалу співпрацю з відомими українськими інтелектуалами, актуальним та необхідним для оздоровлення суспільної свідомості українців є осмислення численних міфологем, ідеологем закладених комуністичною системою й описаних, зокрема, на сторінках "Культури" з довшої історичної перспективи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вознюк О. Еміграційна візія українця в польському контексті: перспектива паризької "Культури" / Ольга Вознюк // Київські полоністичні студії. – 2011. – Т. 18. – С. 93-99.
2. Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1980–1982 років / упоряд., вступ. сл. і комент. Богуміли Бердиховської; передне сл. Б. Осадчука; пер. з пол.: Олесь Герасим [та ін.]. – К.: Критика, 2008. – 745 с.
3. Лавріненко Ю. Література межової ситуації / Юрій Лавріненко // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької "Культури" / підготув. Богуміла Бердиховська; пер. з пол.: Софія Грачова, Олег Маєвський, Дзвінка Матіяш [та ін.]. – К.: Критика, 2005. – С. 377-399.
4. Czapski J. "Za słowo" / Józef Czapski // "Kultura". – Paryż, 1948. – nr 7. – S. 9-12.
5. Herbert A. Numer imprezy 1950 / Auberon Herbert // "Kultura". – Paryż, 1956. – nr 2/100. – S. 126-130.
6. Herling-Grudziński G. Komentarz tłumacza / Gustaw Herling-Grudziński // "Kultura", 1959. – nr 3/137. – S. 17-20.
7. Kardosz J. Naród w wędrówce / Julian Kardosz // "Kultura". – Paryż, 1949. – nr 15. – S. 18-26.

REFERENCES

1. Vozniuk O. *The emigrant vision of Ukrainian in the Polish context: the perspective of the Parisian "Culture"* [Emihratsiina viziia ukrainsia v polskomu konteksti: perspektyva paryzkoi "Kultury"] // *Kyiv Polonistic Studies* [Kyivski polonistychni studii]. – 2011. Vol. 18. P. 93-99.
2. Jerzy Giedroyc and Ukrainian emigration. Correspondence 1980–1982 [Jerzy Giedroyc ta ukrainska emigratsiia. Lystuvannia 1980–1982 rokiv]. Kyiv, 2008. 745 p.
3. Lavrinenko Y. *Literature of the boundary situation* [Literatura mezhovoi sytuatsii] // *Space of freedom. Ukraine in the columns of the Parisian "Culture"* [Prostir svobody. Ukraina na shpaltakh paryzkoi "Kultury"]. Kyiv, 2005. P. 377-399.
4. Czapski J. "For the word" ["Za słowo"] / Józef Czapski // "Kultura". – Paryż, 1948. – nr 7. – S. 9-12.
5. Herbert A. *The event number 1950* [Numer imprezy 1950] / Auberon Herbert // "Kultura". – Paryż, 1956. – nr 2/100. – S. 126-130.
6. Herling-Grudziński G. *Translator's comment* [Komentarz tłumacza] / Gustaw Herling-Grudziński // "Kultura", 1959. – nr 3/137. – S. 17-20.
7. Kardosz J. *A nation in a journey* [Naród w wędrówce] / Julian Kardosz // "Kultura". – Paryż, 1949. – nr 15. – S. 18-26.
8. Łobodowski J. *This time in defense of poets* [Tym razem w obronie poetów] / Józef Łobodowski // "Kultura". – Paryż, 1951 – nr 12/50. – S. 111-119.
9. Miłosz Cz. *To Antoni Słomiński* [Do Antoniego Słomińskiego]. / Czesław Miłosz // "Kultura". – Paryż, 1951. – nr 12/50. – S. 80-88.
10. Miłosz Cz. *No* [Nie] / Czesław Miłosz // "Kultura". – Paryż, 1951. – nr 5/43. – S. 3-13.
11. Miłosz Cz. *Answers* [Odpowiedzi] / Czesław Miłosz // "Kultura", 1959. – nr 4/138. – S. 145-151.
12. Miłosz Cz. *Poetry and dialectics* [Poezja i dialektyka] / Czesław Miłosz // "Kultura". – Paryż, 1951. – nr 6/44. – S. 32-39.
13. Miłosz Cz. *Letter to Gombrowicz* [List do Gombrowicza] / Czesław Miłosz // "Kultura". – Paryż, 1951. – nr 11/49. – S. 119-124.
14. Słobożanin M. *In iron ring* [W żelaznym pierścieniu] / Mykoła Słobożanin // "Kultura". – Paryż, 1950. – nr 5/31. – S. 33-43.
15. Szerech J. *The youth of fourth Kharkiv* [Młodzież czwartego Charkowa] / Jurij Szerech // "Kultura". – Paryż, 1951. – nr 1/39. – S. 11-24.
16. Szerech J. *West is West East is East* [Zachód jest Zachodem Wschód jest Wschodem] / Jurij Szerech // "Kultura". – Paryż, 1953. – nr 11/73. – S. 9-23.
17. Wincenz A. *New literature in Ukraine* [Nowa literatura na Ukrainie] / Andrzej Wincenz // "Kultura", 1965. – nr 5/211. – S. 106-122.